

کارکرد نقشه‌ها و اطلس‌های در مطالعات تاریخی

حسین مرادی نسب

توجه به اطلس در علوم مختلف

امروزه در جهان علم و دانش به اطلس در رشته‌های گوناگون علمی توجه می‌شود و محققان و پژوهشگران بسیاری در به وجود آوردن انواع اطلس‌ها علمی تلاش می‌کنند تا بتوانند به سؤالات و پرسش‌های علمی خود از تصاویر و نقشه‌های و نمودارهای ارائه شده، نسبت به موضوعات مختلف پاسخ مطلوبی پیدا کنند و به مجهولات مکانی که مشخص نبوده یا در طول زمان تغییر یافته است جواب صحیح ارائه دهند. از این روی در تحقیقات مختلف طبیعی و انسانی در جغرافیا، نیازمند به روش‌ها و تکنیک‌های علمی است و نقشه و تصویر یکی از آن ابزارهای اساسی است که در پژوهش‌های جغرافیای تاریخی و مواردی از این قبیل مورد نیاز محققان است تا با استفاده از آن، بتوان به نتایج کارآمدتر در پژوهش‌ها و تحلیل‌ها دست یافت. همواره کاربرد نقشه‌ها و اطلس‌ها در پژوهش‌ها مورد توجه است و پژوهشگران ضرورت آن را برای تعیین و ساختار و شناخت طبیعت منطقه، شهر یا کشور درمی‌یابند.

در تهیه اطلس‌ها افزون بر بکارگیری نقشه‌ها، تصاویر، نمودار، جداول، جهت‌ها و نشان دادن تصاویر موضوع مورد بحث، می‌توان از متون و نوشته‌ها بهره برد. به‌طور کلی می‌توان گفت اطلس‌ها کتاب‌های هستند که دربردارنده نقشه‌ها، جداول، طرح‌های گرافیکی، تصاویری و نمودارها در موضوع خاص آن علم است. مبنای تهیه اطلس‌ها، مکان و موقعیت فضایی پدیده‌ها است که ویژگی‌های آنها را در مناطق مختلف جغرافیایی نشان می‌دهد. به خصوص آنکه امروزه از تصاویر ماهواره به بهترین شکل ممکن می‌توان برای تبیین یک نقطه کمک گرفت. پس با در نظر گرفتن «مکان» به عنوان یک عامل اصلی و اساسی در عینی‌سازی مفاهیم، اطلس‌هایی را در موضوعات مختلف پدید آورد.

در اطلس تاریخی اطلاعات بسیاری از آثار بجای مانده از انسان در دوره‌های مختلف اعم از رفتار، آداب و رسوم، فرهنگ و هنر، تمدن، قومیت و قبیله‌ای، توزیع مکانی قبایل و اقوام و موارد دیگر مورد بررسی قرار می‌گیرد. از طرفی در گذشته برای بدست آوردن اطلاعات، منابعی یکسانی وجود نداشت. از طرفی

دیده می شود برای مقایسه شناخت آثار باستانی دوره های کهن و بررسی تاریخ دوره های جدید که در اثر پیشرفت های تمدنی و فرهنگی به وجود آمده است، امروزه به عنوان یکی از منابع اساسی نزد مؤرخان و محققان برای شناخت بهتر آن آثار است.

با این حال برای پدید آوردن یک اطلس تاریخی به ویژه در باره تاریخ اسلام باید به آثاری مانند تاریخ، جغرافیا، حدیث رجال، تفسیر، لغت، نسب، فرهنگ نامه و تراجم نگاری، تک نگاریها، سیره و مآخذی دیگر مراجعه کرد تا اطلس ها بر اساس مستندات، مدارک و آثار مرتبط با تاریخ اسلام باشد که در ساختار آن، طبقه بندی مکانی و زمانی مشخص گردد و بتوان بر اساس منابع مختلف نقاط مبهم را در تاریخ اسلام روشن کرد.

در دهه ای اخیر تدوین اطلس های دینی [مانند الاطلس التاريخي للعالم الاسلامي از محمود عصام الميداني، اطلس الحضارة الاسلاميه از اسماعیل راجی فاروقی و لویس لمیاء فاروقی، اطلس السيرة النبويه شوقی ابو خلیل، اطلس الفتوحات الاسلاميه احمد عادل کمال و... نام برد] در بین پژوهشگران مسلمان که بیشتر میان اهل سنت و نیز شیعیان رواج پیدا کرده است. به عنوان مثال می توان از «**اطلس تاریخ اسلام**» از **حسین مونس** که به فارسی ترجمه شده است یاد کرد و همچنین نخستین «**اطلس شیعه**» که به همت استاد عالی قدر حضرت حجة الاسلام والمسلمین دکتر **رسول جعفریان** به چاپ رسیده است نام برد. اطلس شیعه یکی از منابع پژوهش در اسلام است که از اعتبار و جایگاه رفیعی در جامعه علمی برخوردار است. هم چنین کتاب «**اطلس تاریخ اسلام**» نخستین تالیفی است که در ایران به همت مؤسسه اطلس شیعه شناسی در قم به مدیریت جناب آقای حجة الاسلام والمسلمین ابو الفضل بنائی کاشی تحت اشراف حضرت آیت الله عزیز خوشوقت انجام گرفته است. هدف مؤسسه تنظیم تاریخ مصور اسلام از عصر جاهلیت تا عصر غیبت امام زمان (عج) است [جلد دوم با عنوان «**آخرین فرستاده (عصر زندگانی پیامبر اعظم ص)**» و جلد های دیگر که در بردارنده «**عصر پیشوایان**» است را در پنج بخش است. در بخش یکم به دوران امیر المؤمنین علی (ع)، بخش دوم به دوران امام حسن (ع) و امام حسین (ع)، بخش سوم دوران امام سجاد (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع)، بخش چهارم عصر زندگانی امام کاظم (ع)، امام رضا (ع) و امام جواد (ع) و بخش پنجم عصر امام هادی (ع) امام عسگری (ع) و حضرت حجت عجب بپردازد و این نخستین اطلس در باره زندگانی

ائمه اطهار (ع) در جهان اسلام است که امید است به همت آنان هرچه زودتر به ثمر برسد و جامعه ی علمی از آن بهره ببرند.

ویژگی ها یک اطلس

در یک نگاه کلی یک اطلس باید دارای شاخصه هایی باشد تا بتوان بر اساس آن شاخصه ها و معیار ها آن را سنجید. کتاب اطلس

*** برخوردار از اطلاعات جامع نسبی در حوزه خود،**

*** پاسخ به نیازهای مخاطبان خود،**

*** نوآوری و بدیع**

از این روی یک اطلس تاریخی افزون بر مطالب فوق باید داری ویژگی هایی باشد که آن را از اطلس های مشابه، برجسته و نمایان تر سازد.

***از نظر ساختاری و شکلی

۱. داشتن فهرست مطالب
۲. داشتن فهرست منابع
۳. برخورداری از فصل ها و بخش ها برای عناوین مرتبط با آن
۴. برخورداری عناوین جزئی با شماره یا حروف مشخص
۵. بیان چگونگی گزینش مطالب و ذکر آرای مختلف (مقدمه کتاب)
۶. ذکر پیشینه آن، و وجود آثار پیشینیان و امتیاز این اطلس بر آثار گذشتگان
۷. وجود وحدت رویه در ثبت اطلاعات با ذکر منابع و مآخذ
۸. برخورداری از نمودارها و جداول
۹. رعایت استاندار نقشه ها مانند علائم نقشه ای، مقیاس ها، ارائه مختصات جغرافیایی (طول، عرض، ارتفاع از سطح دریا و تعیین فاصله نقطه مورد نظر) و موارد دیگر
۱۰. استفاده از نقشه های ماهواره ای برای مکان یابی و تطبیق آن بانقشه های کهن

۱۱. نمایه داشتن

۱۲. برخورداری از جلد و کاغذ مناسب

*****از نظر محتوایی:** مطالب ارائه شده مستند و متقن؛ در برداشتن مطالب روان و قابل فهم و پرهیز

از مغلق گویی، استفاده از منابع کهن و دست اول؛ توضیح و تحلیل و ارائه نظر در باره لغات و اصطلاحات؛ توجه به جنبه های مختلف موضوع؛ پرهیز از اطناب، بی طرفی در ثبت گزارش ها و پرهیز از تعصبات.

ویژگیهای «اطلس تاریخ اسلام»

از نظر ساختاری و محتوایی

امروزه در دینای نشر تمام اطلس های از جذابیتی برخوردار هستند. اما اطلس های جغرافیایی و تاریخی که بیانگر نقشه جغرافیایی تاریخ اسلام (که در بردارنده تمام موضوعات باشد) در جهان است می توانند از جذابیت بیشتری و اهمیت دوجندانی برخوردار باشند. در این اطلس نقشه های و تصاویر ماهواره ای و دقیق بکار گرفته شده و تلاش گردیده تا نقاط تاریخی وقوع حادثه یا رخداد در نقشه قابل تطبیق باشد. در حقیقت این بخش از کار بسیار سخت و طاقت فرسا بوده است که این مؤسسه با موفقیت آن را انجام داده و کار را بر پژوهشگران درحوزه تاریخ اسلام آسان کرده است و نقاط مبهم درتاریخ اسلام از نظر مکان یابی موضوع مورد بحث (مانند شعب ابی طالب و مواردی از این قبیل) را مشخص کرده است.

کتاب ارزشمند «اطلس تاریخ اسلام» می تواند در جهان امروز خوش بدرخشد و از جایگاه و اعتباری والایی در جامعه علمی برخوردار گردد. موضوع کتاب به تبعیت از عنوان آن، «اطلس تاریخ اسلام» جلد اول (زمینه ها) سعی شده تا نمایی کلی از تحولات و رخ دادهای مهم ممالک قدرت مند آن عصر، و تحولات در شبه جزیره العرب و برخی از شهرهای مهم آن، ذکر قبایل و مانند آن ارائه کند. قبل از ورود به بحث، در چندین صفحه به معرفی کتابشناسی جغرافیا (توصیفات اطلسی) در حدود ۸۷۲ کتاب است ذکر کرده است [کتابهای به زبان انگلیسی در حدود ۴۴ تا و تعداد ۲ کتاب اردو]. به طور طبیعی تهیهی

چنین «اطلس تاریخ اسلام» نیاز به اطلاعاتی وسیع و جامع، دقیق و خاص خود را در برهه‌ای از تاریخ اسلام می‌طلبد که این مؤسسه این کار را به خوبی انجام داده است.

بر این اساس، کتاب اطلس در **شمار پژوهش‌های کلی و عمومی** قرار می‌گیرد. **سبک نگارش کتاب، دانش نامه ای** که **روش آن بر اساس واقعه نگاری** و گزارشگری است و به سبب گستردگی موضوع و لزوم گردآوری اطلاعات انبوه و اقوال و آرای مختلف به صورت خلاصه و دایره‌المعارفی ذکر گردیده است و این اثر را از لحاظ ساختاری و محتوا متناسب کرده است.

این اثر اطلاعات کاملی را به صورت کلی و گاهی جزئی جمع آوری کرده است که با توجه به مصوربودن و ارائه اطلاعات در چارچوب جداول گوناگون، مخاطبان عام و خاص خود را در پی خواهد داشت. با این وجود، پرداختن به برخی از جزئیات و دادن اطلاعات تاریخی و جغرافیایی (در متن و پاورقی)، حتی در باره افراد سبب شده تا به منبعی قابل قبولی برای مراجعه پژوهشگران باشد و در ردیف منابع معتبر برای شناخت تاریخ اسلام قرار بگیرد. هم چنین می‌توان گفت در این اطلس اطلاعات در باره زمینه‌ها عصر ظهور اسلام را در یک جا آورده است (اگرچه کتاب‌های جداگانه‌ای در این زمینه نوشته شده است) و اشخاصی که حوصله مطالعه و رجوع به منابع و کتابهای تاریخی را نداشته باشند این اثر برایشان جذاب خواهد بود و می‌تواند پیش‌درآمدی برای مطالعات دقیق‌تر در تاریخ اسلام باشد و چه بسا تکمیل‌کننده مناسبی برای مطالعات تاریخی‌شان قرار گیرد، زیرا وجود نقشه‌ها و جداول ترسیم شده به او کمک کرده تا نکات ظریف تاریخی را مورد توجه قرار دهد و حتی با برخورد با آرای مختلف در مواردی به اظهارنظر بپردازد.

قطع کتاب «اطلس تاریخ اسلام» جلد اول (زمینه‌ها) به اقتضای ماهیت آن (در اندازه ۳۰ در ۲۵) با در نظرگرفتن محتوای نقشه‌های و ارائه جداول، متناسب است. حجم کتاب (دارای ۵۷۵ صفحه) متناسب با گستره محتوای ارائه شده خوب بوده و صفحه‌آرایی آن به گونه‌ای است که استفاده از آن را آسان کرده است. ویژگی اساسی کتاب با توجه به ظرافت‌های به کار رفته در نقشه‌ها و تعیین موقعیت مکانی آن همراه با ارائه اطلاعات با ذکر منابع و مآخذ آن در همان موضوع است - حتی در مواردی که نیاز به توضیح داشته در پاورقی ذکر گردیده است - که در مقایسه با «اطلس تاریخ اسلام» حسین مؤنس و اطلس

های دیگر قابل توجه است. همچنین از جلد و کاغذ مناسب برخوردار است که به جلوه ها کتاب افزوده است.

****موارد قابل اشاره از ویژگی ها به طور خاص**

۱. بیان مدت و نام حاکمان قدرتمند در زمان بعثت پیامبر اعظم (ص) در حجاز،

در این اطلس قدرتمندان امپراتوری جهان آن روز که در زمان بعثت ظهور پیامبر اسلام (ص) بر جهان آن عصر حکومت می کردند آمده است به عنوان نمونه

روم: این امپراتوری در مدت نزدیک به ۱۲۰ سال پیش از هجرت رسول خدا (ص) عرصه حکمرانی هشت امپراتور بوده است و هراکلیوس (هرقل) به مدت ۳۱ سال حکمرانی (روم شرقی) کرد و رسول خدا (ص) به او نامه نوشت. (ص ۸۰)

مصر: مقوقس (از طرف هرقل در سال ۶۳۱ میلادی به فرمانروایی مصر روانه شد) که رسول خدا (ص) بر او نامه نوشت و او را به اسلام دعوت کرد. (ص ۱۱۴)

هند: در اوایل سده هفتم میلادی (۶۰۶ م) شخصی از خاندان «گویتاها» به نام «هارشا واردهانا» در بخش های عمده ای از شمال هند به قدرت رسید و چهارسال پس از آن حضرت محمد(ص) در مکه به پیامبری مبعوث شد (ص ۱۳۹)

چین: [در سال ۵۸۰م] با روی کار آمدن سلسله سوای (سوئی) وزامداری یکی از افراد این سلسله به نام «یان جیان» با بعثت حضرت محمد (ص) در حجاز همزمان بود. (ص ۱۵۴)

۲. نکات مربوط به متن و تصویر

الف: ذکر مستند و مآخذ مطالب ارائه شده در پایان هر مطلب، عنوان نمونه رجوع به صفحات ۶۷، ۶۸ و ۶۹، ۷۱، ۷۲، ۸۲، ۸۴ و....

ب: ذکر آراء مختلف، در متن یا پای نوشت گزارش های مختلفی از یک موضوع یا حادثه آمده است و تلاش شده که با استناد به اجماع (اتفاق) یا با قرائنی نظر راجح در متن ذکر گردد. به عنوان نمونه در تنش میان امیه و هاشم دو قول آمده و با آوردن قرائنی برتری هاشم بر امیه را ذکر کرده است (ص ۴۲۳)

درص ۴۳۰ در باره تصمیم ابرهه و نظرات ارائه شده و نظر معاصران بیان گردیده است.

درص آمده است که «نوفل پادشاه ایران (کسری) و مطلب پیمانی را با حمیریان در یمن منعقد کردند که به سبب این پیمان فرزندان عبدمناف به «مجبورون» یا «مجیرون» شهرت یافتند. درپی نوشت آمده است که مجبیرون به معنای برآوردگان نیازهای اقتصادی یا قوام بخشان، مجیرون به معنای نجات بخشان، پناه دهندگان و حمایت کنندگان است تردید میان این دو کلمه برآمده از تردید در نقل تاریخی است برخی تعبیر مجبیرون را درست می دانند و [با ذکر دلایل] مانند برخی از تاریخ نگاران هم چون طبری ماده «جبر» را در تبیین این موضوع به کار گرفته اند و واژه «مجبورون» را می توان برگزید.

درص ۴۶۰ در باره مهاجرت اقوام یهود به مدینه به سبب گزارش های مختلف و متناقض ابهام های وجود دارد که پس از جمع بندی نتیجه گیری شده است که یهود در چندین مرحله به شبه جزیره کوچ کرده اند که اوج آن در سده اول و دوم میلادی بود.

* درجدولی «نام های مدینه (یثرب)»، به نام، معنا و نکته ها پرداخته است و در این جدول ۱۰۸ نام را ذکر کرده است و در باره نام های مدینه چند نکته یادآوری کرده اند.

۳. در پایان هر متن، به ذکر منابع و مأخذ پرداخته است به عنوان نمونه ص ۶۷، ص ۶۸ و موارد دیگر...

۴. اشاره به نام قدیم و جدید اماکن یا اشخاص

اشاره به نام های جدید و قدیم اماکن یا افراد که به عللی تغییر نام پیدا کرده اند می تواند به پژوهشگران در تحقیقات یا مطالعات علمی آنان کمک اساسی کند تا به سهولت موضوع خود را بیابند. به چند موارد از این نمونه ها اشاره می شود، مانند قیرس که همان مقوقس است. (ص ۱۱۴)

یا در «حره های یثرب (مدینه)» به نام قدیم و جدید مانند الحره الشرقيّه: نام جدید حره واقم، الحره الغربيه: نام جدید حره الوبره، الحره الجنوبيه: حره شوران ص ۲۳۶ با توضیحاتی آمده است

یاد ص ۱۷۶ « برخی از کوه های مشهور عربستان» را به صورت جدول با مشخصات نام قدیم و جدید ، درچه منطقه ای قرار دارد همراه با توضیحات ؛ مثلا نام قدیم رضوی : **نام جدید رضوی** در شمال ینبع ؛ نام قدیم عارض ،یمامه : **نام جدید طویق**. ۲۶ کوه که نام قدیم و جدید را ذکر کرده است.

ص ۲۰۰ و نیز «کوه های مشهور مکه و اطراف آن» نام قدیم و جدید آن، ارتفاع از سطح دریا، جهت آن و توضیحاتی آورده شده است به عنوان نمونه نام قدیم الصفا : **نام جدید صفا** ؛ نام قدیم قعیقعان **نام جدید هندی** و...؛ نام قدیم الال - ثابت ، **نام جدید رحمه جبل عرفه- قرین**. ۳۳ کوه مشهور مکه نام های قدیم و جدید را ذکر کرده است.

در ص ۲۳۴ «وادی های یثرب (مدینه)» را آورده است که در آن نام جدید ، نام قدیم، منطقه، سرچشمه ، ریزشگاه و توضیحات آمده است نام قدیم عقیق: نام جدید **عقیق - وادی المبارک**؛ نام قدیم رانونا: **نام جدید رادنونا**. ۶ وادی برای مدینه ثبت کرده است.

۵. ضبط لغات

ضبط صحیح لغات و اعراب گذاری آن در این اطلس مراعات شده تا سهولت مطلب را بر خواننده و محققان آسان کند و دیگر نیازی به رجوع کتابهای دیگر برای ضبط صحیح و تلفظ آن نمی باشد. به عنوان نمونه به چند مورد اشاره می شود مانند ریگستان بیرین؛ وبار، صیهد (ص ۲۵۲)؛ **عویرض** ص ۲۲۲؛ **قبیله بنی فقیم** (پاورقی از نخستین اقدام کننده به نسیءبود) ص ۴۳؛ **وادی عرنه ، مر الظهران ، نعمان و ملک** ص ۲۹۵.

۶. استفاده از جدول برای سهل الوصول شدن مطالب

در این اطلس ۴۸ جدول (که مربوط به موضوع هر متن) ارائه شده که در تسریع و تسهیل موضوع کمک کرده و آن را در اختیار پژوهشگر قرار داده است. هم چنین در بیشتر جدول های ترسیم شده، به منابع و مآخذ متون اشاره شده است. در ضمن یاد آور شویم که در ص ۲۰ جدولی با عنوان «کتابشناسی جغرافیا (توصیفات اطلس)» آمده و منابع جغرافیایی را به صورت عام و خاص طبقه بندی کرده سپس در قسمت خاص منابع آن را ذکر کرده است که می توان از امتیازات اساسی و ویژگی برجسته از این اطلس نام برد.

به عنوان مثال در جدولی با عنوان «کوه های مشهور مدینه و اطراف آن به»، ارتفاع از سطح دریا، فاصله آن تا محل مسجد نبوی، توضیحات و منابع آورده است (ص ۲۱۰)

یا در ص ۲۸۴ جدولی با عنوان «برخی از چشمه های معروف شبه جزیره» در چه منطقه ای واقع شده، توضیحات و منابع متن را آورده است

یا در ص ۲۹۰ با عنوان «برخی از چاه های معروف شبه جزیره» را به صورت جدول آمده که در آن نام چاه، منطقه، توضیحات و منابع متن پرداخته است

در ص ۳۰۰ با عنوان «زمزم در یک نگاه» آمده است که به نام های، ویژگی های چاه، پیشینه تاریخی، حفرکننده، ویژگی های آب، نکته ها، اشاره در روایات معصومان (ع)، منابع متن را آورده است.

در ص ۳۳۴ با عنوان «وادی های یثرب» را آورده است که در آن نام جدید، نام قدیم، منطقه، سرچشمه، ریزشگاه، توضیحات و منابع متن آمده است.

*در ص ۳۷۴ دو جدول آورده شده است که به «گونه های مشهور انگور در شبه جزیره عربستان» با توضیح نام آن انگور و چگونگی رنگ آن و در جدول دیگر به «برخی دیگر از میوه های شبه جزیره عربستان» همراه نام میوه، واژه برابر در فارسی، پراکندگی در شبه جزیره، توضیحات و نکته های لغوی اشاره کرده است.

*به عنوان نمونه برخی از آن حوادث یا مکان یا قبیله ذکر می شود مانند «برخی از سیل های مهم در مکه تا قرن سوم» با شهرت تاریخی سیل، زمان وقوع سیل و در قسمی با عنوان توضیحات به شرح آن رویداد پرداخته است (ص ۲۹۵)؛ «چاه های مکه به هنگام ظهور اسلام» به نام آن، زمان حفر، نام حفرکننده یا مالک آن، مکان، توضیحات (ص ۲۹۹)؛ «برخی از چاه های یثرب در آغاز ظهور اسلام» نام آن، نام مالک، مکان، توضیحات (ص ۳۰۶)؛ «جنگ های اوس و خزرج» نام جنگ، طرف اوسی، طرف خزرجی، محل وقوع، سرانجام، نکات (ص ۴۶۴)؛ «قبایل یثرب به هنگام ظهور اسلام» ذکر نام تیره های اوس و خزرج و سپس یهود آورده است. (ص ۴۹۸)

*در ص ۵۳۶ در جدولی «پیوند های ازدواج ثقیف و قریش هنگام ظهور اسلام» با عنوان نام از ثقیف، نسبت، از قریش، تیره (قریش).

۷. استفاده از مثل های و بیان اصطلاحات

***کان ربیعنا مملوحا** (بهار ما چاق شد) به دنبال «به دنبال بارش باران ، علفهای بیابانی و سایرگونه های گیاهی می روید و سبب می شد تا دام های آنان تغذیه کافی و رشد زیادی داشته باشند . در آن روزگار شتر و دیگر چهارپایان ، تمام دارائی یک عرب بود که زاد و ولد مناسب ، ثروتمندی مالکش را در پی داشت وقتی با چنین پدیده ای روبروی می شدند به یکدیگر می گفتند **کان ربیعنا مملوحا** (بهار ما چاق شد). (در ص ۲۸۲)

***«نار الاستمطار»** مردم حجاز به ویژه مکه به هنگام خشکسالی آتش بر می افروختند که نار الاستمطار (آتش طلب باران) نام داشت. (ص ۲۸۲)

***«حمه»** چشمه هایی که بهره برداری درمانی (به ویژه بیماری های پوستی) داشت حمه می گفتند. (ص ۲۸۴)

***«یوم العروبه»** که یکی از روز های هفته که عروبه (یوم العروبه) نام داشت به دلیل شکل گیری تجمع هایی که با خطابه های وی (کعب بن لوی بن غالب جد هفتم رسول خدا ص) همراه بود به روز جمعه تغییر نام پیدا کرد (ص ۴۴۱). و در پاورقی آمده نام گذاری این روز متعلق به دوره ریاست قصی است.

***دارالندوه** نخستین خانه قصی بن کلاب بود امور مهم اهل مکه در آنجا انجام می شد از جمله ۱. تصمیم سازی برای جنگ ۲. عقود ازدواج ۳. معاملات مهم ۴. پایان دادن به خصومت ها، ۵. ختنه پسران، ۶. به خدمت گیری گنیزان ۷. بدرقه و استقبال کاروان های مکه (ص ۴۵۲)

***سقیفه** جدا از خانه های مسکونی و قلعه های و اطم هایی، سقیفه هایی در کوی ها ساخته می شد هر چند در منابع تاریخی تنها از دو مورد با نام های سقیفه بنی ساعده (شمال غربی مسجد نبوی) و سقیفه ریان (نزدیک منازل بنی بیاضه) یاد شده است. ص ۵۱۶

***مدراس** پیش از اسلام قبایل یهودی یثرب مکان هایی را به نام مدراس داشتند که برای انجام امور دینی و اجتماعی می ساختند احبار یهودی مردم را در این مکان ها جمع می کردند و به آنان تورات می آموختند هم

چنین برای حل وفصل خصومت ها و اجرای احکام تعریزی و مانند آن از آنها استفاده می کردند. در منابع تاریخی از ورود رسول خدا ص به یکی از این مدراس ها و دعوت یهودیان به اسلام یاد شده است که با استناد به تورات شبهات آنان را پاسخ داد (ص ۵۱۷)

*** وادی:** درص ۳۲۲ در پاورقی توضیحی در باره واژه وادی آورده است که عبارت چنین است « برای معادل فارسی این واژه از تعبیرهای چون دره، شکرود، راه میان دوکوه استفاده می شود. با این حال هیچ یک از این یاد کردها به طور کامل بیان کننده مفهوم وادی نزد عرب نیست به همین دلیل در این کتاب از همان واژه «وادی» استفاده خواهد شد.»

۸. ذکر آیات و کاربرد واژه های قرآنی

*** ذکر آیات** سبب نورانیت و جلای بخشیدن در این بخش از اطلس شده است اشاره به آیاتی از سوره اسراء، «وما جعلنا الرويا التي ... الشجرة الملعونة...» (درص ۴۲۴) و «سوره فیل» (ص ۴۴۰) را می توان نام برد. اگر چه بهتر بود در جدولی که، در آن ستون «کاربرد واژه های قرآنی» آمده، آیات قرآنی آورده می شد.

*** در جدولی «برخی از واژه های مرتبط با باران»** که نزد عرب مشهور بوده و ذکر شده است و در ستونی به «معنا واژه و کاربرد آن در قرآن» با واژه لغت باران نزد عرب اشاره کرده است. مانند: استسقا، سحاب، صراد، غمام، وابل و .. را ذکر کرده است. (ص ۲۸۲)

*** «برخی از واژه های مربوط به نخل و خرما»** که به واژه، توضیح و کاربرد واژه در قرآن پرداخته است. به عنوان نمونه باسقه، جذع، رطب، طلع، عرجون و قطمیر (ص ۳۷۲) که در قرآن بکار رفته، ذکر کرده است.

۹. تعیین مسیرها و جایگاه و مساکن قبایل

درص ۴۳۲ و ۴۳۸ حرکت سپاه ابرهه از چه مناطقی بوده به خوبی در تصویر مشخص کرده است.

*** درص ۴۴۸ و ۴۵۰** در جدولی با عنوان «اطلاعات توصیفی مکان های مشخص شده در نقشه مکه» به مکان و قبیلۀ آن مشخص شده است و در درص ۴۴۹ تصویری با شماره نام آن مکان [که خانه چه کسی است و

از چه قبیله ای [است اشاره کرده است. به عنوان نمونه شماره ۲، ۳ و ۴ که خانه عبدالله بن عبدالمطلب ، خانه ابوطالب و خانه عباس بن عبدالمطلب است مشخص کرده است.

*درص ۴۵۳ و ۴۵۴ اطلاعات جزئی درباره ساکنان اطراف کعبه آمده است . دومین خانه ای که پس از دارالندوه ساخته شد ارتفاع منازل از کعبه کوتاه تر باشد خانه های گرد ساخته می شد سپس مربع ساخته شد. حیاط و ورودی خانه های در مکه در نداشتند تا زائران کعبه به آسانی وارد خانه شوند و استراحت کنند و اتاق های درونی در داشت و به مرور زمان ساخت ساختمان ها تغییر و کاملتر شد. نخستین کس که در مکه برای خانه خود در گذاشت حاطب بن ابی بلتعه بود

**** نواقص در این اطلس ****

باتوجه به معیارهای بیان شده و ذکر امتیازات و ویژگی های «اطلس تاریخ اسلام» جلد اول (زمینه ها) به نواقص آن پرداخته می شود. بیان این نواقص از اعتبار و ارزش والای کتاب نخواهد کاست و ذکر آنها در جهت برطرف شدن نواقص در چاپ های بعدی است تا کتاب از اتقان کاملی برخوردار گردد.

از نظر ساختاری و محتوایی

س*۱. هم خوانی نام اطلس تاریخ اسلام با اطلس دیگر:

اشکال اساسی که به ذهن می رسد در نام این کتاب به « اطلس تاریخ اسلام » است ، زیرا اطلس دیگری به همین نام چند بار تجدید چاپ (درسال ۱۳۷۵، ۱۳۸۲ و ۱۳۸۵هجری شمسی) شده است که ذهن مخاطب آشنای با آن سریع به «اطلس تاریخ اسلام» حسین مؤنس منطبق می گردد. گرچه محتوی و چهارچوب هر یک از آن دو اطلس فرق دارند، زیرا مؤلف یا مدیر پروژه هر کدام با انگیزه خاصی در تدوین آن تلاش کرده اند. کتاب «اطلس تاریخ اسلام» حسین مؤنس که دکترآذر تاش آذرنوش آن را ترجمه کرده است [عنوان اطلس به طور کامل با محتوا و دامنه متنش تطبیق دارد و آنچنان که در عنوان ذکر شده، به وقایع تاریخ اسلام و مسلمانان در مناطق گوناگون جغرافیایی پرداخته است. کتاب دارای کتابنامه و فهرست مجزای مطالب و نقشه ها می باشد که به صورت تفصیلی محتوای فصول آن را در بر دارد و پایان کتاب دارای نمایه است که نقش مهمی در استفاده بهتر را برای محققان ایجاد کرده است.]

س*۲. نداشتن عنوان بخش و فصل برای موضوعات اصلی و فرعی و زیرمجموعه ها

آنها

در جلد اول کتاب اطلس تاریخ اسلام «زمینه ها» عناوینی کلی همچون «عصر ظهور اسلام: اوضاع جهان در هنگام بعثت»، «مهد ظهور اسلام: شبه جزیره عربستان»، و هر کدام از این عناوین دارای موضوعات جزئی تر می باشد که بدون آنکه بخش و فصل های آن و زیر مجموعه فصل ها با شماره گذاری یا مشخصه ای مشخص شود آورده نشده است و این آشفته گی در اطلس به چشم می خورد.

به عنوان نمونه در ص ۳۳ که با عنوان «نگاهی به جلد نخست»، که پیرامون مباحث عرضه شده در کتاب ارائه کرده، آمده است در بخش اول: ویژگی شش امپراتور و تمدن بزرگ جهان در عصر ظهور اسلام؛ و بخش دوم: بسترهای پیدایی اسلام و شبه جزیره عربستان و سپس به نخستین فصل...، و در فصل پیشین...، و در یک فصل...، فصل بعد شهرهای مهم شبه جزیره اشاره شده است

در حالی که در فهرست مطالب تنها «بخش اول» آمده، و بخش دوم و فصل های دیگر آورده نشده است.

در بخش روم به حکومت، و مذهب پرداخته شده است و به طبقات یا گروه های اجتماعی مردم، نقش زنان، اخلاق، تمدن و فرهنگ، افزوده می شد. تصویر در بخش ایران و روم پراکنده است و تناسب با مطالب ارائه شده ندارد. اگر عناوینی که ذکر شد همراه با متن آورده شود بر عظمت و بزرگی این کار افزوده خواهد شد.

به عنوان نمونه در صفحه ۸۲ تصویری از سکه های رایج آن زمان نشان داده شده است. از نظر فرهنگ و تمدن رم پیشرفت چشمگیری داشت که برخی از فیلسوفان روم به تیسفون آمدند و در حمایت خسرو پرویز قرار گرفتند صفحه ۷۰ اشاره به آن دارد (مبحث مربوط به ایران).

هم چنین به وضعیت اخلاق، زنان، فرهنگ و تمدن در جزیره العرب به خصوص مکه و مدینه اشاره نشده است و خوب بود که به این موضوعات پرداخته می شد.

* ۳. هماهنگ نبودن جداول ترسیم شده

الف: عنوان نداشتن برخی از جداول؛ بیشتر جداول ترسیم شده عنوان دارد (به عنوان نمونه بنگرید به ص ۴۰۰، ۴۲۷ و ۵۳۶ و ...)، اما برخی از آنها بدون عنوان است به عنوان مثال ص ۸۰، ۳۸۲، ۴۶۰، ۴۶۲ و ۵۳۴ بنگرید و این عناوین برای آن ها لازم است درص ۸۰ [نام امپراتوران]، ص ۳۸۲ [برخی از نوشته های کهن در باره شتر] و در ص ۴۶۰ [ساکنان اولیه یثرب] و ص ۴۶۲ [تالیفات در باره جنگ های

اوس وخزرج [و ص ۵۳۴] نام تیره های ثقیف[. در حالی که همین ص ۵۳۴ جدولی دیگر با عنوان « برخی از بزرگان ثقیف هنگام ظهور اسلام » است.

ب: خطا در نام؛ در جدول کتابشناسی جغرافیا (توصیفات اطلسی) در ص ۲۰ که به صورت موضوع عام جغرافیای عمومی و در موضوع خاص، باید به جای عنوان «**صحراها**» [که به اشتباه ثبت شده است]، عنوان «**حیوانات**» آورده می شد، زیرا به نام کتاب «موسوعه الابل» اشاره شده است و نام حیوانات دیگر که کتاب در باره آنها نوشته شده است ذکر می شد. مانند «کتاب الخیل» از ابو عبیده معمر بن مثنی تیمی، «وصف الخیل فی الجاهلیه» از احمد حسن بسج و... یا کتاب در باره کلب (ر.ک: ص ۳۹۲). چرا جدول برای حیوانات مانند اسب آورده نشده است یا اشاره به کتابهای که در باره اسب نوشته شده نکرده اید.

در ص ۱۸ در موضوع خاص که «**تاریخ اسلام**» است به «**اطلس الحضاره الاسلامیه**» اشاره کرده اید که جای آن در «هنر و تمدن» است که در آنجا ص ۱۹ به این کتاب اشاره شده است.

ج: ذکر نکردن نام کامل کتاب: در ص ۲۲ موضوع عام مدینه و موضوع خاص، عمومی به کتاب «**تاریخ المدینه**» از ابن شبه اشاره شده است که نام اصلی کتاب «تاریخ المدینه المنوره» است، و وفات مؤلف ذکر نشده است. در حالی که کتابی به نام «تاریخ المدینه» قطب الدین حنفی است که به وفات او و در ص ۲۲ به وفات سخاوی و... اشاره نشده است. در جدول کتاب شناسی جغرافیا به وفات مؤلفان اشاره شده است.

۴. ذکر نشدن منابع برخی از متون و جداول: در بیشتر جداول منابع مطالب ذکر شده است (ر.ک: ص ۲۲۲، ۴۶۷، ۳۸۴ و...)، اما در برخی از آنها ذکر نشده است. به عنوان نمونه در ص ۸۰ جدولی بدون عنوان، به نام امپراتور، مدت حکمرانی و توضیح آمده است. در ص ۲۵۸ در جدول «معادن شبه جزیره عربستان» با نوع معدن (طلا، نقره، مس و ...)، گستردگی در سطح، با توضیحات و در ص ۲۷۰ با عنوان « جهات بادهای اصلی در برخی از شهرهای مهم عربستان» نام شهر و ماه های دی، تیر و سالانه را آورده است هم چنین در دیگر صفحات در مانند ص ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۸، ۴۹۸، ۵۳۴ و

به عنوان نمونه مطالب ارائه شده به عنوان «مذهب» ایران در چند صفحه بعد یعنی ص ۷۶ و ۷۸ مطالب ارجاع ندارد. می توان آنها را جزو آثار تمدنی قرار داد. عبارت چنین است «از آثار تاریخی منطقه نقش رستم (نزدیکی تخت جمشید) کعبه زرتشت است که به دلیل چهار گوش بودن، کعبه نامیده شده»

۵. ذکر نکردن کاربرد واژه قرآنی

در ص ۳۸۵ جدولی با عنوان «برخی واژه های مربوط به شتر» با [توضیحات] آورده است ولی کاربرد واژه آن در قرآن ذکر نشده است در حالی که در ص ۳۷۲ در جدول «برخی واژه های مربوط به نخل یا خرما» کاربرد واژه در قرآن استعمال شده، آمده است. هم چنین در ص ۳۷۴ جدول مربوط به «برخی دیگر از میوه های شبه جزیره عربستان». «کاربرد واژه قرآن آن» ذکر نشده است، در حالی که نام برخی از میوه ها در قرآن آمده است.

۶. هماهنگ نبودن در گذشت مؤلفان

در ص ۴۰۰ در جدول منابع جغرافیای با عنوان «مسالك و ممالك» به درگذشت مؤلفان اشاره نکرده است در حالی که در پایین همین جدول، جدولی با عنوان «بلاد و آثار» آمده است و اشاره به قرن (وفات) مؤلف شده است. هم چنین در ص ۴۱۰ و نیز در ص ۲۲ در جدول کتابشناسی جغرافیا زمان درگذشت ابن شبه مؤلف «تاریخ المدینه [المنوره]»، قطب الدین حنفی مؤلف کتاب «تاریخ المدینه» و سخاوی مؤلف «التحفه الطیفه فی تاریخ المدینه المشرفه» و مؤلفان دیگر را اشاره نشده است، در حالی که به زمان درگذشت برخی دیگر از مؤلفان اشاره شده است.

*هم چنین باید گفت وقتی به مطلبی به «کتاب طبری» (م. ۳۱۰) ارجاع داده شد، ارجاع ذکر کتاب «الکامل فی التاریخ» از ابن اثیر (م. ۶۳۰) نیازی نیست (به عنوان نمونه در ص ۴۱۴، ۴۱۹، ۴۲۰ و ۴۲۴) یا ارجاع مطلب به کتاب «العبر و...» یا «تاریخ ابن خلدون» (م. ۸۰۸) با وجود منابع متقدم و کهن ضروری به نظر نمی رسد. (به عنوان نمونه در ص ۴۲۰ و ص ۴۳۰)

۶. تکرار

* درس ۱۶۴ دوسطر در عنوان «آیین کنفوسیوس» تکرار شده است . تکرار عبارت چنین است «دیری نپایید که آموزگاران ... و آینده درخشانی برایش پیش بینی کردند».

* تکرار در تصویر ص ۴۲۹ تصویری آورده شده است اما توضیحی در ذیل تصویری نیامده که مربوط به چیست. اما همین تصویر در ابعاد کوچکتر درس ۴۳۱ آمده و توضیح داده که محل کلیسای تاریخی غرفه القلیس در مرکز صناعا است.

در بخش مصر تصویر اهرام ثلاثه در دوجا آمده است بدون آنکه توضیح آمده است با آنکه فضای مناسب برای توضیح مطلب در باره اهرام ثلاثه بود.

۷. ریز بودن فونت شماره صفحات و عدم شماره گذاری برخی از آنها

* لازم است که شماره صفحات اطلس با فونت درشت آورده شود، هم چنین تمام صفحات آن دارای شماره باشد که متأسفانه برخی از صفحات آن ذکر نشده است (به عنوان نمونه ص ۱۵۸ و ۱۵۹ و ص ۲۵۶ و ۲۵۷ ، ۳۳۳ ، ۳۳۴ ، ۳۳۵ و ۳۳۶ ، ۳۹۸ تا ۴۰۶ و ...).

۸. موارد دیگر

* در متون که ترجمه برخی از آیات ذکر شده است با توجه به فضای موجود صفحه، ذکر خود آیات سبب نورانیت می گشت (درس ۴۰۷، ۴۰۸ و ۴۵۶).

* برخی از تصویر ارائه شده بدون توضیح است که لازم است در ذیل آن تصویر موضوع آن ذکر شود به عنوان در ص ۱۵۸ و ۱۵۹ «نمای دیوار چین» در ص ۴۰۶ «نمای از مسجد الحرام و صفوف نمازگزاران»

در بخش چین . تصویر «دیوار چین» آورده شده و هیچ توضیحی پیرامون آن بیان نشده است در حالی که جای برای بیان مطلب وجود داشت.

* برای جداول ستونی برای شماره (اعداد) با عنوان [ردیف] قرار داده نشده است و برای چند جدول ستونی با عنوان [ردیف] ذکر شده است (به عنوان ص ۳۲۲ ، ۳۷۱ ، ۳۸۲ ، ۴۲۴ ، ۴۹۶ ، ۴۴۲ ، ۵۰۸ ، ۵۱۰ و ۵۱۲) در غیر آنها ستونی با عنوان [ردیف] نیامده است.

** «اطلس تاریخ اسلام» بدون نمایه است و محققان را برای یافتن مطلبی به زحمت می اندازد.

محتوایی

عناوینی که در بررسی اوضاع جهان در هنگام بعثت (عصر ظهور) آمده است. در باره ایران به حکومت، نظام اجتماعی، تعلیم و تعلم، مذهب پرداخته است.

عنوان هایی به نام **نظام طبقات اجتماعی، نظام اقتصادی، نقش زنان، اخلاق، تمدن و فرهنگ** پرداخته نشده است. به خصوص در بخش تمدن ایرانیان پیش از اسلام با تصویر نشان داده شده است توضیحاتی آورده می شد از ص ۵۶ تا ۶۶، به عنوان نمونه کنده کاری بر روی دیوارهای سنگی و ایجاد بناهای سنگی مانند طاق کسری در تیسفون، معمار زبردستی را می طلبد که از برخوردار از ذوق و سلیقه هنری باشد تا بتواند آن نقش های زیبا را بر دیوار بیافریند و سپس کنده کاری روی آن صورت بگیرد. همچنین در تصویر سکه های پادشاهان ساسانی که خود نوعی از ضرب سکه است تمدن ایرانی را بهتر جلوه گر می ساخت. هم چنین به حاکمیت پادشاهان ایران همزمان با بعثت پیامبر اسلام (ص) در حجاز اشاره نشده است.

در **بخش روم** به حکومت، و مذهب پرداخته شده است ولی به طبقات یا گروه های اجتماعی مردم، نظام اقتصادی، نقش زنان، اخلاق، تمدن و فرهنگ، افزوده می شد. تصویر در بخش ایران و روم پراکنده است و تناسب با مطالب ارائه شده ندارد. اگر عناوینی که ذکر شد همراه با متن آورده شود بر عظمت و بزرگی این کار افزوده خواهد شد.

به عنوان نمونه در صفحه ۸۲ تصویری از سکه های رایج آن زمان نشان داده شده است. از نظر فرهنگ و تمدن رم پیشرفت چشمگیری داشت که برخی از فیلسوفان روم به تیسفون آمدند و در حمایت خسرو پرویز قرار گرفتند صفحه ۷۰ اشاره به آن دارد (مبحث مربوط به ایران).

در **جزیره العرب به فرهنگ و تمدن، وضعیت اخلاق، نظام اقتصادی، نظام سیاسی (بر پایه قبیلگی)، زنان، آداب و رسوم اعراب جاهلی، به خصوص شهرهای مهم مکه و یثرب و طائف پرداخته نشده است.**

* در بخش پوشش گیاهی ۳۱ صفحه و در بخش جانوری ۱۷ صفحه پرداخته شده است که می شد ادغام کرد و در ۱۵ صفحه مطالب و تصاویر را آورد. و به جای آن به شکل گیری نظام قبیلگی، انتخاب رئیس،

چگونگی روابط قبایل باهم، و موارد دیگر پرداخته می شد. (البته به مناسبات طائف با مکه ص ۵۳۶ پرداخته است هم چنین در جدول به ذکر قبایل در مکه و یثرب)

*به عنوان نمونه مطالب ارائه شده به عنوان «مذهب» ایران در چند صفحه بعد یعنی ص ۷۶ و ۷۸ مطالب ارجاع ندارد . می توان آنها را جزو آثار تمدنی قرار داد. عبارت چنین است «از آثار تاریخی منطقه نقش رستم (نزدیکی تخت جمشید) کعبه زرتشت است که به دلیل چهار گوش بودن، کعبه نامیده شده»

استناد به منابع غیر معتبر محتوای کتاب را متزلزل می کند

در ص ۳۹ تا ۴۷ جدولی با عنوان «گاه شمار رویدادها» آورده است که در ص ۳۸ برخی از منابع استفاده شده در گاه شماری (جلد یکم) را ذکر کرده است

ا. از ابتدای تا سال ۲۸۰۰ پیش از میلاد از المغازی واقدی و ناسخ التواریخ (سپهر)،

ب. از سال ۲۸۰۰ پیش از میلاد تا ولادت حضرت مسیح (ع) از المغازی واقدی، ناسخ التواریخ (سپهر) و گاه شماری ایرانی (احمد بیرشک)،

ج: از سال اول میلادی تا تولد پیامبر اسلام ص از ترجمه تقویم التواریخ، سال شمار وقایع مهم جهان تا سال ۱۰۸۵، از مصطفی بن عبدالله چلبی (حاجی خلیفه) و منابع ذکر شده در موارد الف و ب

اشکال اساسی که به ذهن هر محقق و پژوهشگر می رسد این است که چرا منبع اصلی ارجاعات به کتاب «ناسخ التواریخ» مکتوب در قرن سیزدهم داده شده است که از منابع دست چندم به شمار می رود استفاده شده است که از اعتبار علمی برخوردار نبوده و از طرفی به نقل مطالب افسانه ای و خرافی و نقل اشتباهات تاریخی پرداخته است و نیز از نظر نگارش زمانی با تاریخ صدر اسلام فاصله زیادی دارد که باید بررسی این کتاب و مطالب آن را در جای دیگر مورد بحث قرار داد. بر فرض اعتبار کتاب، چرا جلد و صفحه ارجاعات به آن در رویدادها ذکر نشده است. در عین حال باید متذکر شد که متن ها به منابع معتبر (تک نگاری، تاریخ عمومی، تواریخ محلی، انساب، تراجم نگاری، جغرافیا، لغت و ادب، تفسیر، سیره، حدیث و روایی، رجال، فتوحات، تاریخ ایران و...) ارجاع داده شده است.

❖ اشکال اساسی دیگر ذکر کتاب مغازی واقدي به عنوان منابع اصلی در جدول گاه شمار است در حالی که این کتاب به جنگها و سريه ها و جزئیات تنهادر فاصله زمانی سال اول تا سال ۱۱ هجری پرداخته است و چون در این جدول گاه شمار مربوط به حوادث از آفرینش تا ظهور اسلام است ، ارجاع به کتاب مغازی واقدي خطا (اشتباه) است. به عنوان نمونه در ص ۳۹ درباره درگذشت حضرت آدم (بر اساس نقل واقدي) ذکر شده است شاید بتوان گفت صحیح آن این است که به نقل از واقدي از ابن سعد یا دیگری بوده که به منبع آن اشاره نشده است.

نمونه های دیگر مانند در باره «درگذشت حضرت آدم» بر اساس نقل ابن جوزی؛

«هبوط آدم (ع) به زمین» بر اساس نقل ابن ابی خيثمه؛

در باره «درگذشت حضرت آدم» بر اساس نقل ابوصالح از ابن عباس؛

«دوران پیامبری حضرت نوح» بر اساس نقل ابوصالح از ابن عباس؛

در ص ۴۶ سطر ۲ «واقعۀ غدر به دست طائفه بنی یربوع علیه فرستادگان حمیری» (طبق یک قول)؛

بنابر این رویدادهای ذکر شده و مانند آن بدون ارجاع به منابع معتبر تاریخی است. همچنین در جلوی برخی از رویدادها «تقریبی» ذکر شده است.

ذکر نکردن کاربرد واژه قرآني در ص ۳۸۵ جدولی با عنوان «برخی واژه های مربوط به شتر» با [توضیحات] آورده است ولی کاربرد واژه آن در قرآن ذکر نشده است در حالی که در ص ۳۷۲ در جدول «برخی واژه های مربوط به نخل یا خرما» کاربرد واژه در قرآن استعمال شده، آمده است. هم چنین در ص ۳۷۴ جدول مربوط به «برخی دیگر از میوه های شبه جزیره عربستان». «کاربرد واژه قرآن آن» ذکر نشده است ، در حالی که نام برخی از میوه ها در قرآن آمده است.

این اشکالاتی که ذکر گردید تنقیص اثر نخواهد بود بلکه برای تکمیل و پویایی واتقان کتاب ارائه شد تا دست اندرکاران این مجموعه در چاپ های بعدی نواقص آن را برطرف نمایند، و بیان این نواقص هرگز از اهمیت و جایگاه آن در جامعه علمی نخواهد کاست زیرا این نخستین اثر شیعی است که به وجود آمده

است و باید این کار سترگ را که در نوع خود بدیع و بی نظیر است ستود. انتشار چنین آثاری موقعیت ایران اسلامی و شیعه را در جهان بخصوص جهان اسلام حفظ کرده و نگاه هارا به سوی ما دو چندان خواهد کرد.